

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมา หลักการและเหตุผล

ปัจจุบันประเทศไทยต้องเผชิญกับวิกฤตการณ์ด้านทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมและนับวันวิกฤตการณ์ต่างๆ ก็ยิ่งทวีความรุนแรงมากขึ้น ส่งผลกระทบต่อประชากร รวมถึงการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ ได้แก่ ดิน น้ำ อากาศ ป่าไม้ และอื่นๆ แต่ทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นปัญหาสำคัญยิ่งที่ส่งผลกระทบต่อความเป็นอยู่ของมนุษย์ในปัจจุบัน คือ **1. ทรัพยากรป่าไม้และสัตว์ป่า** ในปัจจุบันการทำลายป่าเป็นไปอย่างกว้างขวางในทุกบริเวณของโลก และรุนแรงที่สุดในบริเวณเขตร้อน มีการคาดการณ์ว่ามีการทำลายป่าไม้ของโลกปีละ 2.5-3 ล้านตารางกิโลเมตร ถ้าหากอัตราการทำลายป่าไม้ยังเป็นเช่นนี้ ป่าไม้ในปัจจุบันจะหมดไปจากโลกถึงแม้จะมีการปลูกป่าเพิ่มขึ้นก็ไม่สามารถทำได้ทันกับปริมาณที่ถูกทำลายไป การลดลงของพื้นที่ป่าไม้ก่อให้เกิดผลกระทบต่อทั้งทางตรงและทางอ้อม คือ สัตว์ป่าไม่มีที่อยู่อาศัย และขาดแหล่งอาหาร จึงมีโอกาสสูญพันธุ์ได้มาก นอกจากนี้ยังส่งผลกระทบต่ออุณหภูมิของโลกเพิ่มสูงขึ้น อันเป็นสาเหตุของความแห้งแล้งและยังทำให้มนุษย์ขาดแคลนปัจจัยในการดำรงชีวิตอีกด้วย จากการสำรวจพื้นที่ป่าไม้ของโลกได้มีการคาดการณ์ของโลกว่าในอีก 30-50 ปีข้างหน้าป่าไม้ในเขตร้อนจะหมดไป ประชากรของโลก 1 ใน 3 จะขาดไม้ทำฟืน ส่วนป่าไม้ในประเทศที่พัฒนาแล้วจะสูญไปด้วย มลพิษทางอากาศจะมีมากขึ้น ในปัจจุบันพืชและสัตว์จะสูญพันธุ์ปีละประมาณ 36,500 ชนิด สำหรับสถานการณ์พื้นที่ป่าในปัจจุบันนั้นจะต้องเร่งรัดดำเนินการอย่างยิ่ง เนื่องจากพื้นที่ป่าไม้ของประเทศไทยมีแนวโน้มลดลงอย่างต่อเนื่อง โดยลดลงจาก 171 ล้านไร่ ในปี 2504 หรือคิดเป็นร้อยละ 53.3 เหลือ 107.6 ล้านไร่ในปี 2552 หรือคิดเป็นร้อยละ 33.6 ของพื้นที่ประเทศ (แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 11) และเหลือ 102.2 ล้านไร่ ในปี 2557 หรือคิดเป็นร้อยละ 31.62 หากพิจารณาเป็นรายภาค พบว่าในปี 2557 ภาคเหนือมีพื้นที่ป่ามากที่สุด จำนวน 56.5 ล้านไร่ หรือคิดเป็นร้อยละ 52.6 ของพื้นที่ภาคเหนือ รองลงมาคือภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีพื้นที่ป่า 15.7 ล้านไร่ คิดเป็นร้อยละ 15.02 ของพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ผลที่ตามมาจากปัญหาการตัดไม้ทำลายป่าก็คือ ปัญหาสิ่งแวดล้อมที่แสดงออกมาในหลายรูปแบบ โดยเฉพาะวิกฤตภัยแล้งครั้งใหญ่ที่ไทยกำลังเผชิญอยู่ในปัจจุบัน นอกจากนี้ ยังมีปัญหาอุทกภัย วาตภัย ดินโคลนถล่ม น้ำป่าไหลหลาก เป็นต้น ซึ่งนับวันยิ่งรุนแรง คร่าชีวิตและทรัพย์สินประชาชนเป็นจำนวนมาก ทำให้ประเทศต้องสูญเสียงบประมาณมหาศาลในการเยียวยาความเสียหายที่เกิดขึ้น การทวงคืนผืนป่า จากหน่วยงานของรัฐจึงเป็นหนึ่งในแนวทางสำคัญที่ในการอนุรักษ์และรักษาป่าไม้ให้คงไว้ (กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, 2557) การดำเนินงาน การทวงคืนผืนป่าเพื่อปราบปรามและหยุดยั้งการบุกรุกทำลายทรัพยากรป่าไม้ โดย

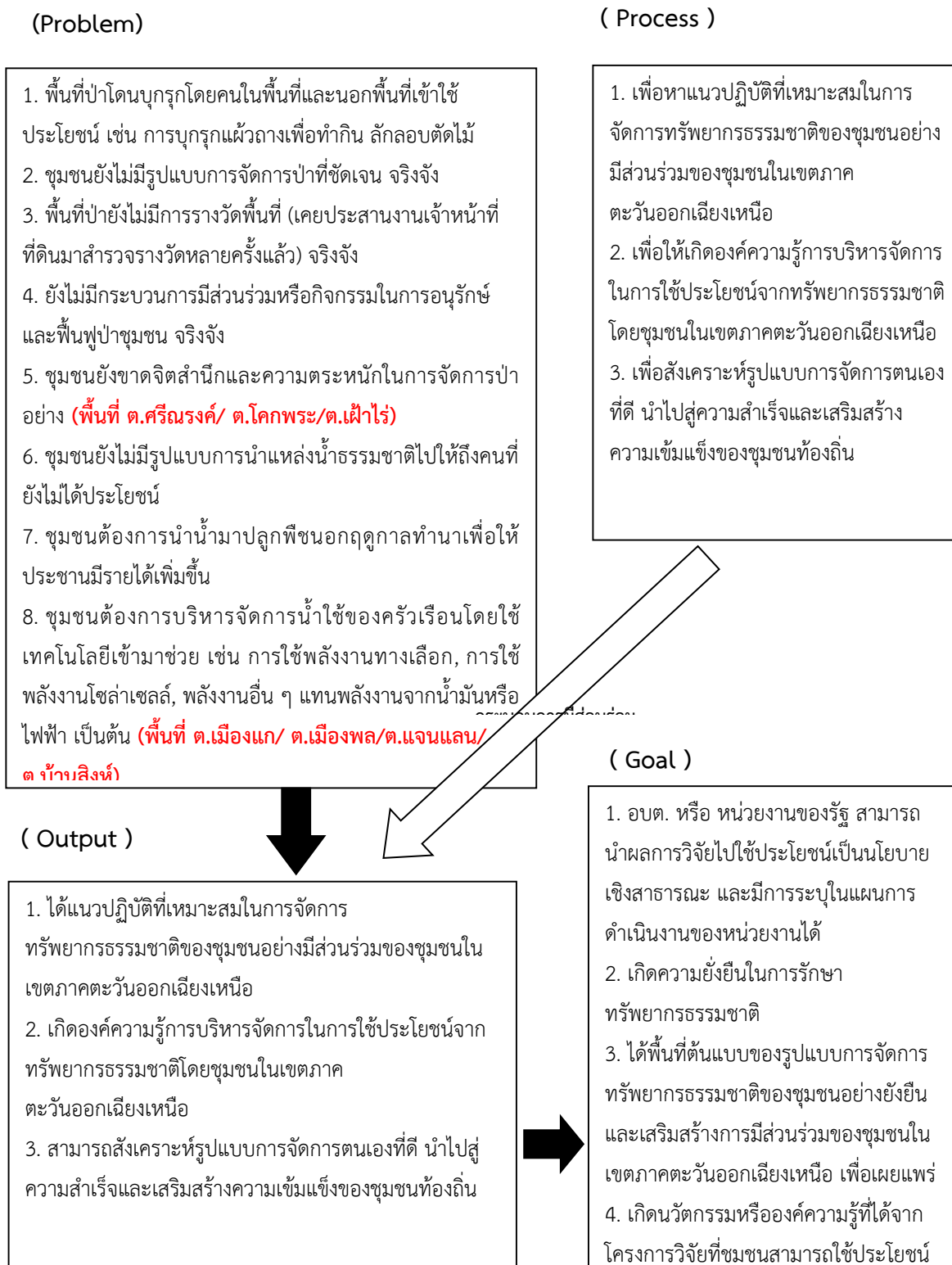
สามารถดำเนินการทวงคืนผืนป่าในปีงบประมาณ 2558 จำนวน 280,000 ไร่ ผู้ต้องหาจำนวน 1,183 คน จำนวนคดี 6,919 คดี และไตรมาสแรกของปีงบประมาณ 2559 (1 ต.ค. 58 – 28 ธ.ค. 58) ดำเนินการทวงคืนผืนป่าไปแล้วจำนวน 35,131.21 ไร่ ผู้ต้องหาจำนวน 119 คน จำนวนคดี 982 คดี การดำเนินการป้องกันการบุกรุกพื้นที่ป่าไม้ กรมป่าไม้ได้มีการลงนามความร่วมมือ เรื่องการติดตามการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ป่าไม้ กับสำนักงานพัฒนาเทคโนโลยีอวกาศและภูมิสารสนเทศ (องค์การมหาชน) (GISTDA) โดยจะมีการติดตามสภาพป่าที่ฟื้นฟูซึ่งจะมีการอัปเดตข้อมูลทุก 3 เดือน และมีการลาดตระเวนของเจ้าหน้าที่ทางภาคพื้นดินด้วย สำหรับพื้นที่ป่าที่ได้จากการทวงคืน จะนำไปฟื้นฟูสภาพป่า และบางส่วนนำไปจัดสรรที่ดินทำกินให้ผู้อยากไร่ (ศิวพร พิงไชย, 2559) จากการข้อมูลพื้นที่ป่าของประเทศไทย ปี พ.ศ. 2558 พบว่า ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีพื้นที่ป่าทั้งหมด 15,660,166.45 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 14.94 ของพื้นที่ป่าในประเทศไทย และ ปี พ.ศ. 2557 มีพื้นที่ป่าทั้งหมด 15,748,931.25 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 15.02 ของพื้นที่ป่าในประเทศไทย เมื่อเทียบกับ พบว่า พื้นที่ป่าลดลง 88,765.78 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 0.56 ซึ่งจากข้อมูลข้างต้นในภาพรวมจะเห็นได้ว่าปริมาณมีปริมาณลดลง และมีแนวโน้มจะลดลงทุกๆปี (สำนักจัดการที่ดินป่าไม้ กรมป่าไม้, 2558)

และ 2. **ทรัพยากรน้ำ** สถานการณ์ทรัพยากรน้ำในปัจจุบันเกิดขาดแคลนน้ำดื่ม น้ำใช้ในครัวเรือนและเพื่อการเพาะปลูก เป็นปัญหาสำคัญของโลกเนื่องจากได้เกิดปัญหาความแห้งแล้งอยู่ทั่วไปในหลายประเทศ โดยเฉพาะประเทศในทวีปแอฟริกาและเอเชีย ในหลายประเทศได้สร้างเขื่อนช่วยในการควบคุมปริมาณน้ำให้มีการกระจายในช่วงขาดแคลนน้ำได้ แต่ขณะเดียวกันก็ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศแหล่งน้ำ นอกจากปัญหาขาดแคลนน้ำแล้ว หลายประเทศต้องประสบปัญหาน้ำเสียทั้งจากบ้านเรือน ชุมชน และโรงงานอุตสาหกรรมไหลไปรวมอยู่ในแหล่งน้ำ ส่งผลกระทบต่อดำรงชีวิตของประชาชนโดยทั่วไป การขาดแคลนน้ำ การเพิ่มจำนวนประชากร การเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรและอุตสาหกรรม รวมถึงการเพิ่มปริมาณการใช้น้ำของครอบครัวและชุมชน ทำให้เกิดการขาดแคลนน้ำ โดยเฉพาะในฤดูแล้งพบว่า เกิดการขาดแคลนน้ำที่จะใช้ทำน้ำประปาในหลายพื้นที่ รวมทั้งขาดแคลนน้ำในการใช้เพาะปลูกและอุตสาหกรรมด้วย สำหรับทรัพยากรน้ำประเทศไทยยังคงประสบปัญหาหาทรัพยากรน้ำ ทั้งในเชิงปริมาณและคุณภาพ โดยเฉพาะการขาดแคลนน้ำในฤดูแล้ง และน้ำท่วมในฤดูฝนที่ยังคงเป็นปัญหาซ้ำซากในหลายพื้นที่ คุณภาพน้ำ ในแหล่งน้ำธรรมชาติเสื่อมโทรม ในปี พ.ศ. 2552 ประเทศไทยมีความต้องการน้ำปริมาณ 76,563 ล้าน ลูกบาศก์เมตรต่อปีโดยแบ่งเป็นความต้องการน้ำ เพื่อการเกษตร 56,479 ล้านลูกบาศก์เมตร หรือร้อยละ 73 ของความต้องการน้ำทั้งหมด เพื่อรักษาลำน้ำและระบบนิเวศ 9,240 ล้านลูกบาศก์เมตรหรือร้อยละ 12.1 ของ ความต้องการน้ำทั้งหมด เพื่ออุปโภคบริโภค 6,231 ล้านลูกบาศก์เมตรหรือร้อยละ 8.1 ของความต้องการน้ำ ทั้งหมด และเพื่ออุตสาหกรรม 4,613 ล้านลูกบาศก์เมตรหรือร้อยละ 6 ของความต้องการน้ำ ทั้งหมด และคาดการณ์น้ำว่าในปีพ.ศ. 2557 ประเทศไทยจะมีความต้องการน้ำ เป็นปริมาณ 79,685 ล้านลูกบาศก์

เมตรในขณะที่คาดว่าจะมีปริมาณน้ำที่สามารถนำมาใช้ได้ 75,562 ล้านลูกบาศก์เมตร (ที่มา : กรมทรัพยากรน้ำบาดาล 2552) นอกจากนี้ประเทศไทยยังประสบปัญหาความแห้งแล้ง และน้ำท่วม ในทุกปี ในปีพ.ศ. 2553 ประเทศไทยประสบปัญหาภาวะความแห้งแล้งค่อนข้างยาวนาน ตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน 2552 ถึงเดือน มิถุนายน 2553 ส่วนปัญหาการเกิดอุทกภัยซ้ำซากทุกปีพบว่า พื้นที่เสี่ยงต่อการเกิดอุทกภัย-ดินถล่มในระดับ วิฤตติครอบคลุมพื้นที่ 12 จังหวัดของประเทศไทย ได้แก่ จังหวัด เชียงราย เชียงใหม่ นครสวรรค์ พะเยา พิจิตร พิษณุโลก ลำพูน สุโขทัย จันทบุรีนครนายก ปราจีนบุรี และตรัง โดยหมู่บ้านในลุ่มน้ำน่าน ยม และเจ้าพระยา จะประสบภัยน้ำท่วมมากที่สุด ส่วนปัญหาภัยแล้งซึ่งมีความรุนแรงมากขึ้น พบว่า มีจำนวนหมู่บ้านที่มีความเสี่ยงต่อการ เกิดภัยแล้งในระดับปานกลางถึงระดับรุนแรงประมาณร้อยละ 34 ของจำนวนหมู่บ้านทั้งประเทศ โดยกลุ่มลุ่มน้ำภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีความเสี่ยงมากที่สุด สาเหตุหลักของปัญหาทรัพยากรน้ำมาจากการบุกรุกทำลาย และการทำกิจกรรมการพัฒนาต่างๆ ในพื้นที่ ดันน้ำ และบริเวณลุ่มน้ำโดยขาดมาตรการควบคุมป้องกันที่ดี รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ

งานวิจัยนี้มุ่งเน้นให้ชุมชนมีแนวปฏิบัติที่เหมาะสมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างมีส่วนร่วมของชุมชนทั้งเรื่องการจัดการป่าชุมชนและการจัดการแหล่งน้ำชุมชน รวมถึงสร้างจิตสำนึกและความตระหนักในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติป่าและน้ำของชุมชนอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น นำไปสู่การสร้างสรรคนวัตกรรม เทคโนโลยี หรือองค์ความรู้ที่ได้จากโครงการวิจัยที่ชุมชนสามารถใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวันได้อย่างแท้จริง

กรอบแนวคิด

ภาพที่ 1.1 กรอบแนวคิดที่ใช้ในการวิจัย

วัตถุประสงค์และเป้าหมาย

1. เพื่อหาแนวปฏิบัติที่เหมาะสมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนอย่างมีส่วนร่วมของชุมชนในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
2. เพื่อให้เกิดองค์ความรู้การบริหารจัดการในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชนในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
3. เพื่อสังเคราะห์รูปแบบการจัดการตนเองที่ดี นำไปสู่ความสำเร็จและเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่น

เป้าหมาย

1. ชุมชนได้แนวปฏิบัติที่เหมาะสมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ (ป่าชุมชนและแหล่งน้ำ) ของชุมชนอย่างมีส่วนร่วมของชุมชนอย่างยั่งยืนในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อย่างน้อยพื้นที่ละ 1 แนวปฏิบัติ
2. คนในชุมชนได้องค์ความรู้การบริหารจัดการในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ (ป่าชุมชนและแหล่งน้ำ) โดยชุมชน
3. ชุมชนสามารถสังเคราะห์รูปแบบการจัดการตนเองที่ดี นำไปสู่ความสำเร็จและเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่น
4. ได้แนวทางการสร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจจากป่าชุมชนและสร้างกลุ่มอาชีพการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชน อย่างน้อย 1 อย่าง
5. ได้แนวทางการปฏิบัติร่วมกันที่เหมาะสมในการการบริหารจัดการแหล่งน้ำของชุมชนเพื่อการอุปโภคบริโภคอย่างมีส่วนร่วมของชุมชน
6. ได้รูปแบบการกักเก็บน้ำเพื่อการเกษตรในช่วงฤดูแล้ง และได้รูปแบบการทำฝายกักเก็บน้ำของชุมชน
7. ได้แนวทางการปฏิบัติร่วมกันที่เหมาะสมในการดูแลรักษาแหล่งน้ำของชุมชน

นิยามศัพท์

การเพิ่มศักยภาพ หมายถึง การส่งเสริม การพัฒนา การสร้าง หรือ การนำเอาสิ่งที่มีอยู่นำมาใช้ให้เกิดประโยชน์อย่างมีกระบวนการ

ทรัพยากรธรรมชาติ หมายถึง ป่า และ แหล่งน้ำในพื้นที่ชุมชน ได้แก่ จำนวนทรัพยากร รูปแบบการใช้ รูปแบบการจัดการ การรักษาทรัพยากรในพื้นที่

การจัดการ หมายถึง การทำให้กลุ่มบุคคลในองค์กรเข้ามาทำงานร่วมกันเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ร่วมกันขององค์กร เช่น การจัดการพื้นที่ป่าหรือแหล่งน้ำ การสร้างกฎกติกาการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ การจัดการรูปแบบการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ โดยคนในชุมชนเอง

การใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน หมายถึง การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติอย่างมีแบบแผน สามารถใช้จนถึงคนรุ่นหลัง

กลุ่มเป้าหมายและพื้นที่ดำเนินงาน

ชาวบ้านและเกษตรกรในพื้นที่ชุมชนเป้าหมายในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 7 พื้นที่ ได้แก่

1. ชุมชนในตำบลศรีณรงค์ อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์
2. ชุมชนในตำบลโคกพระ อำเภอกันทรวิเชียร จังหวัดมหาสารคาม
3. ชุมชนในตำบลเฝ้าไร่ อำเภอเฝ้าไร่ จังหวัดหนองคาย
4. ชุมชนในตำบลเมืองแก อำเภอสตึก จังหวัดบุรีรัมย์
5. ชุมชนในตำบลเมืองพล อำเภอพล จังหวัดขอนแก่น
6. ชุมชนในตำบลแจนแลน อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์
7. ชุมชนในตำบลบ้านสิงห์ อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์

ผลที่คาดว่าจะได้รับ

1. ชุมชนได้แนวปฏิบัติที่เหมาะสมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ (ป่าชุมชนและแหล่งน้ำ) ของชุมชนอย่างมีส่วนร่วมของชุมชนอย่างยั่งยืนในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
2. คนในชุมชนได้องค์ความรู้การบริหารจัดการในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ (ป่าชุมชนและแหล่งน้ำ) โดยชุมชน
3. ชุมชนสามารถสังเคราะห์รูปแบบการจัดการตนเองที่ดี นำไปสู่ความสำเร็จและเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่น
4. ชุมชนตระหนักรู้เห็นความสำคัญและคุณค่าของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ (ป่าชุมชนและแหล่งน้ำ)
5. ชุมชนเกิดการเรียนรู้ร่วมกัน ร่วมคิดร่วมสร้าง เกิดวิทยากรชาวบ้านในการถ่ายทอดองค์ความรู้
6. ชุมชนได้คู่มือรูปแบบในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ (ป่าชุมชนและแหล่งน้ำ) ที่เหมาะสมเพื่อเป็นแนวปฏิบัติที่ดีในชุมชน

7. ชุมชนได้แนวทางการสร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจจากป่าชุมชนและสร้างกลุ่มอาชีพการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชน
8. ชุมชนได้แนวทางการปฏิบัติร่วมกันที่เหมาะสมในการการบริหารจัดการแหล่งน้ำของชุมชนเพื่อการอุปโภค
9. ชุมชนได้รูปแบบการกักเก็บน้ำเพื่อการเกษตรในช่วงฤดูแล้ง และได้รูปแบบการทำฝายกักเก็บน้ำของชุมชน
10. ชุมชนได้แนวทางการปฏิบัติร่วมกันที่เหมาะสมในการดูแลรักษาแหล่งน้ำของชุมชน